

Civil szervezetek ügyféli jogállásban

Bevezetés

Napjainkra a közigazgatás átlátható működése,¹ ténykedésének jogi (jogszerűségi) és társadalmi kontrollja alapvető követelménnyé vált.² A közigazgatástól az utóbbi években egyre erősebb szakmai érdeklődés mellett várt nyitott jelleg egyik megtestesülése a civil jelenlét a közigazgatási hatósági eljárásokban.³ A civil társadalom képviselőinek szerepvállalása eltérő módozatokon valósulhat meg.⁴ Az informális fellépéstől (pl. lobbizás vagy tüntetés) a formális, akár partneri együttműködésig, s ennek egyik leágazásaként a hatósági eljárásban ügyfélként történő közreműködésig. Az e folyamatban való részvétel tekintetében kulcskérdés, hogy milyen jogok és kötelezettségek illetik az egyes civil szereplőket, mivel ez alapjaiban határozza meg a részvétel jellegét, a fellépés hatáskörét.

A hagyományos ügyfél-fogalom – amelyet hazánk irányadó eljárási törvényei is követnek – kibővítésével egyre gyakrabban jelennek meg e szereplők is az ügyfelek között, s e változások céljaiként jellemzően a civilek egyes szakterületeken és a helyi viszonyok tekintetében tapasztalható széles látókörét és autentikus tapasztalatát jelölik meg.⁵

A magyarországi viszonylatokat figyelembe véve megállapítható, hogy napjainkra alapvetően kielégítő jogi keretek állnak rendelkezésre a civil szervezetek közigazgatási-hatósági eljárásban való részvételére, mégis igen kevés szervezet él e participációs lehetőséggel, és még kevesebb találja meg igazi helyét, szerepét a folyamatban.

¹ PÁLNÉ KOVÁCS 2011. 178.

² IVANCSICS – FÁBIÁN 2013. 44.

³ DOORBOS 2001. 101.

⁴ JENEI – KUTI 2011. 15–23.

⁵ STEWART 2003. 441–442.

Tételes jogi és szakirodalmi áttekintés

A tételes jogi szabályozás

Annak ellenére, hogy már az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló törvény hatályba lépésekor lehetőség volt civil szervezetek ügyfélként való részvételére a közigazgatási hatósági eljárásban,⁶ s e gyakorlaton a jogszabályt módosító 1981. évi I. törvény sem változtatott, az államigazgatási eljárási törvényeinek rendelkezései inkább a szocialista rendszerre oly jellemző elvi deklarációk voltak, mintsem fellépési lehetőséget, tényleges ügyféli jogosultságot adó jogszabályhelyek. A széleskörűen meghatározott ügyféli jogok ugyan megjelentek a fenti jogszabályokban, azonban e jogok érvényesíthetőségének garanciái nagyrészt hiányoztak a szabályozásból.⁷

A civil szervezetek ügyféli jogosultságának expressis verbis módon történő szabályozását a 2004. évi CXL. törvény (a továbbiakban: Ket.) és egy ugyancsak 2004-ben kiadott közigazgatási jogegységi határozat végezte el.⁸ A jogegységi határozat kifejezetten környezetvédelmi szervezetek vonatkozásában teremtett egységes értelmezést a szervezetek ügyféllé minősítését illetően: a környezetvédelmi ügycsoportban kiadott elutasító határozatok és szakhatósági állásfoglalások tekintetében ügyféli jogállást biztosított a szervezeteknek. Ennek köszönhetően e szervezetek nemcsak azokban az ügyekben válhattak ügyféllé, ahol a környezetvédelmi hatóság elsőfokú szervként járt el, hanem azon esetekben is, ahol e hatóság a hatósági eljárásban szakhatósággént vett részt. A fenti határozatot egy újabb döntés árnyalta 2010-ben, hatályon kívül helyezve azt.⁹ Az eljárások civil résztvevőinek kereshetőségi és perbe avatkozási jogával foglalkozó határozat egyértelmű követelményeket hozott azon esetekre, amikor már nemcsak e szervezetek hatósági eljárásban való részvételéről, hanem a hatósági eljárásban születő döntés bírósági felülvizsgálatáról van szó.

Az első látásra ideálisnak tűnő jogszabályi környezetet teremtő szabályok alkalmazása azonban számos esetben visszaélésekhez, helytelen értelmezésekhez vezetett, s miután az esetek többségében ez által a szervezetek részvételi lehetősége lehetetlenedett el, számos ügy vizsgálatra került az ombudsmani gyakorlat során is.

A közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás alapvető szabályait, határait megvonó jogszabály, a Ket. – amely 2004 óta is többször módosult – jelenleg lehetőséget biztosít bizonyos, jól körülhatárolható feltételek mellett az egyesülési

⁶ 1957. évi IV. törvény az államigazgatási eljárás általános szabályairól, 1. § (5)

⁷ 1005/2003. (I.30) kormányrendelet a közigazgatási hatósági eljárás általános szabályairól szóló törvény szabályozási koncepciójáról.

⁸ 1/2004. számú KJE határozat.

⁹ 4/2010. számú KJE határozat.

jog által létrejött szervezeteknek arra, hogy ügyfélként az eljárásban részt vehessenek, és ezáltal ügyféli jogokat gyakorolhassanak.¹⁰

A Ket. egyik sarokköve, hogy az ügyben érdekelt szereplők milyen jogokkal és kötelezettségekkel vehetnek részt az eljárásban, kik válhatnak az eljárásban fontos jogi és stratégiai helyzetet jelentő ügyfélle. A jelenlegi szabályozáson végigívelő ügyfélbarát közigazgatás elve érvényesülésének is tekinthetjük azt, hogy az egyébként kevés információval rendelkező, az eljárás folyamatos követésére kevésbé alkalmas lakosság helyett az érdekében eljáró civil szervezetek léphetnek fel. Azonban szót kell ejteni a szabályozás nehézségeiről is, mivel nehezen határozható meg azon kör, amelynek közvetlenül vagy közvetve jogos érdeke fűződik a hatósági eljárásban szereplő üggyhöz, s ez sok esetben e szereplőket képviselő szervezetek tekintetében is hatványozottan kimutatható. A jogilag méltányolható, figyelembe vehető érdek, amelyről a hatóság mérlegelési jogkörben dönt egyes ügyfelek tekintetében, még nehezebben állapítható meg az ezen érdekekből építkező civil szervezeti részvétel esetén. Ezen szervezetek konkrét jogorvoslathoz fűződő jogát éppen ezért a „konkrét hatásterületi érintettség és a működésben fennálló érdekelttség alapozza meg”.¹¹

Az eljárásba kerülő szokásos ügyfelek mellett ugyanis civil szervezetek is részt vehetnek az eljárásban ügyfélként vagy az ügyféli jogok egy részének élvezőjeként. Ehhez azonban szükség van arra, hogy az adott üggytípusra vonatkozó ágazati jogszabály lehetővé tegye, hogy e – jellemzően alapjog-védelemmel vagy közérdek érvényre juttatásával foglalkozó – szervezetek ügyfelekké válhassanak. Speciális jogszabályi rendelkezés nélkül – a Ket. alapján – is megilleti a szervezeteket a nyilatkozattételi jog, ha a fenti tevékenységgel foglalkoznak, bár e nyilatkozat nem köti azon hatóságot, amely az ügyben eljár. A visszaélések elkerülése érdekében az eljárási törvény kimondja, hogy a szabályszerűen értesített ügyfél jogai gyakorlását törvénnyel olyan feltételhez lehet kötni, hogy az alapeljárásban való részvétel (pl. nyilatkozattétel vagy kérelem benyújtása) feltétele legyen a felbbezési és felülvizsgálati eljárásokban való részvételnek.

A Ket. ezzel le is zárja a civil szervezetekre vonatkozó szabályozást, az igazi kérdés azonban abban áll, hogy mely területeken biztosított a szervezetek tényleges részvétele az eljárásokban, valamint, hogy a szervezetek miként élnek e jogaikkal.

Az egyes ügyféli jogosultságokat biztosító ágazati jogszabályok közül kiemelkedik a 1995. évi környezetvédelmi törvény,¹² amely a környezetvédelmi érdekérvényesítéssel foglalkozó szervezetek részére biztosít beleszólást a környezetvédelmi hatóság és szakhatóság eljárásaiba.¹³

¹⁰ 2004. évi CXL. törvény a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól, 15. §

¹¹ 4/2010. KJE határozat 2. bekezdés.

¹² 1995. évi LIII. törvény a környezet védelmének általános szabályairól, 98. § (1).

¹³ A befolyásolás – nem csak környezetvédelmi területen – ezekben az esetekben fellépési lehetőséget, illetve ügyféli jogálláson keresztül gyakorolt jogosítványokat jelent, ezeket az alábbiakban részletesen elemzem.

Egy törvényerejű rendelet már 1977-ben létrehozta az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatalt,¹⁴ amelyet a környezetvédelmi tárca jogelődjének tekinthetünk. Pár évvel később megalakultak az ágazatot ellenőrző felügyelőiségek is, s környezeti ügyekben információk hozzáférhetőségét, a nyilvánosság bevonását és a jogorvoslati jog biztosítását szorgalmazó 1998. évi Aarhusi Egyezmény is előzetesen érezte hatását e területen. A Magyarországon 2001-ben kihirdetett egyezmény számos ponton befolyásolta a hazai joggyakorlatot.¹⁵ A területre vonatkozó első Közigazgatási Jogegységi Határozat határozat figyelembe vette és a gyakorlatba is átültette rendelkezéseit, amin a második határozat sem változtatott. A felülvizsgálathoz folyamodó civil szervezetek részére pedig hivatkozási alapot teremtett kezdetben az eljárásba való bejelentkezés és a felülvizsgálati eljárásba való folyamodás során.

Az 1990-es évek második felében sorra jelentek meg más ágazatok hasonló jellegű szabályozásai, amelyek hol fellépési lehetőséget,¹⁶ hol pedig ügyféli jogokat említettek.¹⁷

Kisebbségi megtorpanás után a 2000-es évek második felében a kereskedelmi érdekvédelemmel kapcsolatos szervezetek,¹⁸ a betegjogi szervezetek,¹⁹ valamint a nemdohányzókérdéssel ellátó szervezetek ügyféli jogállása is körvonalazásra került.²⁰

Az egyik legfontosabb terület azonban a civil szervezetek hatósági eljárásban való részvételével kapcsolatban az ügyféli státuszuk tartalma, jogosítványaik összessége. Megállapítható, hogy az egyes szervezeteket leginkább az irat-betekintési-, nyilatkozattételi- és a jogorvoslatihoz való jog érinti, amely nem jelenti azt, hogy az eljárás tisztaságát, ellenőrizhetőségét, függetlenségét biztosító jogok és az eljárás eredményes lefolytatását biztosító kötelezettségek, ha nem is minden vonatkozásukban, de rájuk ne vonatkoznának.

Kétségtelen azonban, hogy a civil szervezetek számára a fent említett jogosultságok közül az információkhoz való hozzáférés érvényesül a leginkább, míg a jogorvoslati jog jut érvényre a legkevésbé a hazai körülmények között.²¹ Az utóbbi években nyomon követhető jogalkotási irányvonal szerint is e jogosultság szenved el a legnagyobb korlátozásokat. Gondoljunk csak a nemzetgazdasági

¹⁴ 1977. évi 23. törvény a természetvédelemről szóló 1961. évi 18. törvényerejű rendelet módosításáról.

¹⁵ 2001. évi LXXXI. törvény a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságának a döntéshozatalban történő részvételéről, és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról.

¹⁶ 1996. évi LIII. törvény a természet védelméről, 65. § (1) - jelzési, fellépési és intézkedés kérésére irányuló, valamint perindítási lehetőség.

¹⁷ 1997. évi CLV. törvény a fogyasztóvédelemről, 46. § (2).

¹⁸ 2005. évi CLXIV. törvény a kereskedelemről, 8. § (1).

¹⁹ 2006. évi XCVIII. törvény a biztonságos és gazdaságos gyógyszer- és gyógyászati segédeszköz-ellátás, valamint a gyógyszerforgalmazás általános szabályairól, 18/A. § (3).

²⁰ 2008. évi XLVIII. törvény a gazdasági reklámtevékenység alapvető feltételeiről és egyes korlátairól, 26. § (2).

²¹ MÓRA – KALAS 2010. 30–33.

szempontból kiemelt beruházások engedélyezési eljárásainak eltéréseire vagy a nehezen kimutatható, de a napi gyakorlatban is tetten érhető helyi hatóságok akadályaira, amelyeket a civil szervezetek elé gördítenek az eljárás gyors és olcsó lefolytatásáért (pl. lehetetlen időpontban megrendezett közmeghallgatások, rövid határidők, kizáró fogalomértelmezések).²²

A szakirodalom elemzése

A téma hazai szakirodalmával kapcsolatban megállapítható, hogy a 2000-es évek óta folyamatosan gazdagodik.²³ A szakmunkák többsége jellemzően a civil érdekképviselettel, civil szakmai tevékenységgel foglalkozó műhelyek és szövetségek keretei között születik.²⁴ Ezek elsősorban a hazai tapasztalatokra épülnek, de jellemzően kazuisztikus jellegű tézisekkel mutatják be az egyes témákat. E munkákat sok esetben nem feltétlenül tudományos céllal publikálják, hanem a civil szektor önszolgáltató jellegének kifejeződéseként.²⁵ Találkozunk azonban a felsőoktatásban használatos szakkönyvekkel, illetve különböző kutatási, illetve fejlesztési projektek kereteiben megjelentetett kötetekkel is.²⁶

A nemzetközi szakirodalom értékeléseként az alábbi tendenciák figyelhetők meg. A szerzők többsége nem foglalkozik lehatároltan a civil szervezetek, továbbá nem-kormányzati szervezetek – angolszász jogterületen NGO-k (National Government Organisation), német jogterületen NRO-k (Nichtregierungsorganisationen) – hatósági eljárásban való részvételével, hanem az állam és azon belül a kormányzat, valamint a civil – s az általa képviselt társadalmi csoportok – együttműködésének egyik formájaként elemzi őket.²⁷ Több szerző a „nyitott”, átlátható, elszámoltatható, jogilag irányított közigazgatás, a demokratikus jogállamiság instrumentumának, kifejeződésének találja e szervezetek részvételét a hatósági, döntésre irányuló eljárásban.²⁸ Más szerzők folyamatszerűen tekintenek a civilek állami döntéshozatalban való részvétele, azon belül pedig a közigazgatási hatósági eljárásban való részvételre, valamint az ügyféli jogállás kialakulásának folyamatára.²⁹ A kezdetben csak állami, illetve civil törekvésből induló kooperációs gyakorlat az állami tevékenységek mind szélesebb körére kiterjed, s így természetesen a közigazgatási hatósági eljárást is eléri. A civil szervezetek részvételének indoka ez esetben legtöbbször a közérdek

²² FÜLÖP 2010. 191–200.

²³ BREINER 2008. 9.

²⁴ BENDIK – BERKI – GAJDICS 2009. 9–67.

²⁵ NOSZA 2014. 4–9.

²⁶ BODA – GULYÁS 2011. 29.

²⁷ BINGHAM – NABATCHI – O’LEARY 2005. 547–558.; EBRAHIM 2003. 813–829.

²⁸ KETTL 2000. 488–497.

²⁹ STEWART 2003. 437–460.

képviselése,³⁰ különböző jogterületek és jogok magasabb szintű érvényre juttatása (pl. alapjogok, fogyasztó-, munka- és környezetvédelmi jog, személyiségi jogok), és a hatósági jogsértések megelőzése. Esetenként megjelenik a szerzők nemzetiségéhez, illetve vizsgálati területükhöz kapcsolódó országok közigazgatási gyakorlatának interpolálhatósága, amely kiterjed az ügyféli jogokra, s így a civil részvételre is.³¹

A civil szervezetek értesítésére vonatkozó adatbázis vizsgálata

A civil szervezetek részvételi jellemzőinek egyik legplasztikusabb példája a 187/2009. (IX. 10.) kormányrendelet által létrehozott elektronikus adatbázis.³²

Az eljárás megindításáról, valamint az egyes eljárási cselekményekről a hagyományos értesítési formák mellett a civil szervezetek e rendszernek köszönhetően elektronikusan is értesülhetnek. A regisztráló szervezetek megjelölhetik az általuk figyelni kívánt ügýtípusokat és földrajzi területet is.

Az értesítésnek kulcsfontosságú az eljárás, s így a civil szervezetek részvételre tekintetében: a korábbi szabályozási gyakorlatban (az Ae. szabályai alapján) ugyan univerzálisnak tűnt az értesítés intézménye az eljárási törvény irányából³³, azonban az értesítést egyéb, jogszabályban meghatározott esetekhez kötötte a jogalkotó. Miután e jogszabályok szinte kivétel nélkül figyelmen kívül hagyták az értesítési kötelezettség előírását, ezért a gyakorlatban az értesítések rendszeresen elmaradtak vagy az eljárás későbbi szakaszában érkeztek meg.³⁴

A Ket. megfordítva a gyakorlatot, főszabály szerint minden esetben kötelezővé teszi a hatóság számára az értesítést. Ettől csak törvényi rendelkezés illetve az eljárási törvényben felsorolt kivételek esetén lehet eltérni.³⁵ Az elektronikus adatbázis vizsgálatából az alábbi tapasztalatok állapíthatók meg. A bejelentkezett szervezetek többsége akkor is országos vagy regionális szintű megfigyelési jogot kért saját szervezetének, ha tevékenysége, működési köre ezt nem feltétlenül kívánta meg. Számos szervezet csupán települési vagy megyei szinten fejt ki kimutatható, illetve a civil szervezetekről vezetett nyilvántartásokban megjelenő

³⁰ WEISBROD – HANDLER – KOMESAR 1978. 313–348.

³¹ STEWART 2005. 63–108.

³² A Társadalmi Szervezetek Névjegyzékének is nevezett rendszerbe 2014 nyaráig 48 szervezet regisztrált.

³³ 1981. I. törvény 13. § (2).

³⁴ 1005/2003. (I.30) kormányrendelet a közigazgatási hatósági eljárás általános szabályairól szóló törvény szabályozási koncepciójáról 6.1.

³⁵ Ket. 29. § (4). Hozzá kell azonban fűzni, hogy az eljárás eredményességét veszélyeztető, a honvédelmi, nemzetbiztonsági, közbiztonsági okból jogszabályi rendelkezés által kizárt és egyéb kivételek további fogódzkodót adhatnak a jogalkalmazók számára a civil szervezetek kizárásakor, miután a jogalkotó a (4) bekezdés a) és b) pontjának megítélését a jogalkalmazó hatóság döntési jogkörébe utalja.

tevékenységet, de ennek ellenére akár távolabbi földrajzi térségek hatásági ügyeit is megfigyelheti (13 eset).

A környezetvédelmi szervezetek dominanciája itt is tetten érhető, 24 bejegyzés található a környezetvédelmi eljárások ügytípusaira, s a legtöbb megfigyelés is e területre irányul, még olyan szervezetek esetében is, amelyeknek az Országos Bírósági Hivatal által vezetett Társadalmi Szervezetek Névjegyzéke besorolása alapján nem ez lenne a fő profilja (7 eset).

Elgondolkodtató és egyben elszomorító tendencia látható az eljárásban való részvétel, s az ott szerzett információk, tapasztalatok nyilvánosságra hozatalával kapcsolatban is. Annak ellenére, hogy egy-egy szervezet havonta legalább 130–150 alkalommal kaphat értesítést a hatásági eljárások megindulásáról, illetve valamely eljárási cselekmény bekövetkeztéről, s számos szervezet kimutathatóan igen aktív az iratbetekintés és a nyilatkozattétel során. Mégis kevés figyelmet szentelnek ennek nyilvános anyagaikban, illetve a világhálón. Különösen igaz ez a környezet- és természetvédelem területén tevékenykedő civil szervezetekre.

A mintegy félszáz szervezet közül 2014 nyarán 13 nem rendelkezett weboldallal, amelyen nyilvánosságra hozhatta volna állásfoglalásait, az egyes ügyekre vonatkozó közérdekű információkat. Azon szervezetek közül, amelyekről elektronikus formában (pl. weboldal, bírósági bejegyzés, újságcikk) információk érhetők el (összesen 35) csupán egy tucat tevékenység körében szerepel a hatásági eljárásokban való részvétel, s csak tíz szervezet jelentetett meg hírei között az eljárásokban való részvételre utaló tartalmakat az elmúlt két év során. Mindössze 12 szervezet tett említést éves, bíróságra benyújtandó, a pénzügyi beszámoló mellékletét képező közhasznúsági beszámolójában az eljárásokban folytatott tevékenységről.

Ezek alapján megállapítható, hogy annak ellenére, hogy a civil szervezetek legalább értesítés szintjén kapcsolatba kerülnek az egyes hatóságok eljárásaival, nagyrészt hallgatnak erről. Az azonban megállapítható, hogy e szervezetek szűkös erőforrásai, a hatásági eljárásoktól eltérő alaptevékenységgel való összhang megteremtésének dilemmái vagy adott esetben az elektronikus kommunikáció elemi ismereteinek hiánya is okozhatja a területen tapasztalható problémákat.

Összefoglalás, következtetések

A kutatás által feltárt jellemzők alapján egyértelműen kijelenthető, hogy nem alakult ki problémamentes joggyakorlat a civil szervezetek közigazgatási eljárásban való részvételével kapcsolatban.

Napjainkra elmondhatjuk, hogy a civil szervezetek közigazgatási hatásági eljárásban való részvételének jogszabályi feltételei alapvetően adottak, az azonban korántsem sem jelenthető ki ilyen biztonsággal, hogy az ügyféli jogállás megítélésére vonatkozó hatásági és bírói gyakorlat konszenzusos nyugvópontonra került volna.

Az is egyértelműen kimutatható, hogy a hatósági ügyekkel foglalkozó civil szervezetek számos problémával küzdenek. Jelentősen eltérő tulajdonságaik egyedi szabályozást kívánnak meg a jogalkotótól minden olyan területen, ahol tevékenységük dominánsnak tekinthető. Miután a hatósági eljárások ügyféli jogállása ilyen területnek minősül, megkívánható, hogy a terület szabályozása és jogalkalmazói kezelése a szervezetek adottságaihoz, non-profit jellegéhez kapcsolódóan megfelelően rugalmas legyen a sokszereplős modellnek megfelelő, több szempontrendszerrel figyelembe vevő, de hatékony és gyors hatósági eljárás érdekében.

Mindazonáltal e rugalmasság nem válhat visszaélések táptalajává, a kérelmezők tisztességes eljáráshoz való joga megköveteli, hogy határokat húzzunk a hatósági eljárás résztvevői előtt. Az ideális határvonal megtalálásához kulcsfontosságú lehet a vonatkozó hazai hatósági és bírósági gyakorlat rendszerezett összegyűjtése és elemzése, s nem kevésbé a nemzetközi szakirodalom, s más országok sikeres modelljeinek áttűtetése.

Ezek alapján elmondható, hogy a téma további tanulmányozása szükséges, amely hozzájárulhatna a területre vonatkozó információk megismeréséhez, illetve a szélesebb közvéleménnyel történő megismertetéséhez és a szabályozási környezet fejlesztéséhez.

Irodalomjegyzék

- BODA – GULYÁS 2011 = BODA Zsolt – Gulyás Emese: A civilek és a vállalatok: a gazdaság társadalmi szabályozásáról. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2011
- BENDIK – BERKI – GAJDICS 2009 = BENDIK Gábor – Berki Zsuzsanna – Gajdics Ágnes Gabriella: A civilek részvételével zajló környezeti ügyek legfontosabb problémái. EMLA Környezeti Management és Jog Egyesület, Budapest, 2009
- BINGHAM – NABATCHI – O'LEARY 2005 = BINGHAM, Lisa Blomgren – Nabatchi, Tina – O'Leary, Rosemary: The New Governance: Practices and Processes for Stakeholder and Citizen Participation in the Work of Government. *Public administration review* 2005/5. 547–558.
- BREINER 2008 = BREINER Ildikó: A közigazgatás és a civil szervezetek kapcsolata. Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest, 2008
- DOORNBOS 2001 = DOORNBOS, Martin: Good Governance?: The Rise and Decline of a Policy Metaphor? *Journal of Development Studies* 2001/6. 93–108.
- EBRAHIM 2003 = EBRAHIM, Alnoor: Accountability in Practice: Mechanisms for NGOs. *World Development* 2003/5. 813–829.
- FÜLÖP 2010 = FÜLÖP Sándor: A jövő nemzedékek országgyűlési biztosának beszámolója 2008–2009. Országgyűlési Biztos Hivatala, Budapest, 2010
- IVANCSICS – FÁBIÁN 2013 = IVANCSICS Imre – Fábán Adrián: Hatósági jogalkalmazás a közigazgatásban. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2013
- JENEI – KUTI 2011 = JENEI György – Kuti Éva: Versenyképesség és civil szerepvállalás a közigazgatás és a közszolgáltatások fejlesztésében. *Vezetéstudomány* 2011/1. 15–23.

- KETTL 2000 = KETTL, Donald F.: The Transformation of Governance: Globalization, Devolution, and the Role of Government. *Public Administration Review* 2000/6. 488–497.
- MÓRA – KALAS 2010 = MÓRA Veronika – Kalas Görgy: Ajánlások – Társadalmi részvétel a környezeti döntéshozatalban. In: Giczey Péter: Ajánlások a részvétel fejlesztéséért. Szövetség a Közösségi Részvétel Fejlesztéséért Egyesület, Debrecen, 2010. 30–33.
- NOSZA 2014 = NOSZA Egyesület: Képzési anyag a civil szervezetek működésének támogatására. Nosza Egyesület, Budapest, 2014
- PÁLNÉ KOVÁCS 2011 = PÁLNÉ KOVÁCS Iona: Magyar Zoltán és a magyar közigazgatás. *Tér és Társadalom* 2011/3. 173–179.
- STEWART 2003 = STEWART, Richard B.: Administrative Law in the Twenty-First Century. *New York University Law Review*. 2003/78. 437–460.
- STEWART 2005 = STEWART, Richard B.: US Administrative Law: A Model for Global Administrative Law? *Law and contemporary problems* 2005/3–4. 63–108.
- WEISBROD – HANDLER – KOMESAR 1978 = WEISBROD, Burton Allen – Handler, Joel F. – Komesar, Neil K.: Public Interest Law: An Economic and Institutional Analysis. University of California Press, California, 1978